

UDC 327(517.3:571.52)

**IN SEARCH OF MUTUAL UNDERSTANDING:
MONGOLIAN-TUVAN RELATIONS
IN THE FIRST HALF OF THE 1940s**

I. Otroshchenko

DSc (History), Senior Fellow

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine

khalkhamongol@i.ua

Based on unpublished documents, the article explores the relationship between the Mongolian People's Republic MPR and the Tuvan People's Republic (TPR) on the eve of the latter's accession to the Soviet Union. The issue of determining the border remained key in relations between the two republics until Tuva became part of the USSR. The Mongolian government insisted on clarifying the borderline according to historical data and argued that the return to citizens of the border areas of their ancestral pasture lands could prevent conflicts between the arats of the border areas on both sides. For TPR, on the contrary, the earlier adopted and beneficial for it agreement of 1932 was quite satisfactory. The Soviet Union, which Mongolia and Tuva repeatedly addressed as an arbiter in 1941–1943, proposed instead of revising the entire border line to refine certain disputed sections. Since the mid-1943, the Mongolian-Tuvan polemic on the border seems to be moving into an unofficial channel, which can be explained by the positive decision of the Soviet side, adopted in the spring of 1943, on the accession of Tuva to the USSR in the future.

Despite the constant border conflicts in the 1940s and the lack of progress in the negotiation process regarding the border question, official contacts between the MPR and TNR continued until Tuva joined the USSR. But bilateral relations were also complicated by the movement of some Tuvans

---

© 2019 I. Otroshchenko; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The Oriental Studies*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

to Mongolia, which began back in the 1930s as a reaction to repressive state policies. At the same time in the 1940s continued the massive forced relocation to Tuva of a part of Tuvans from the Mongolian regions bordering on it. Soviet diplomats understood the difficult relations between the establishments of both republics and tried to take this into account in everyday diplomatic practice.

Keywords: international relations, Kh. Choibalsan, Mongol People's Republic, Mongols, S. Toka, Tuvan People's Republic, Tuvans, USSR

І. В. Отрощенко

**У ПОШУКАХ ПОРОЗУМІННЯ:
МОНГОЛЬСЬКО-ТУВИНСЬКІ ВЗАЄМИНИ
У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1940-х рр.**

Це дослідження на основі неопублікованих документів з Архіву зовнішньої політики Російської Федерації¹ присвячене аналізу та виявленню основних тенденцій загалом малодосліджених монгольсько-тувинських взаємин у першій половині 1940-х рр. Головне місце у відносинах між двома республіками на цей період посідало питання, пов'язане з визначенням монгольсько-тувинського кордону. Нагадаємо, що лінія державного кордону між Монгольською Народною Республікою (МНР) і Тувинською Народною Республікою (ТНР) була визначена, за сприяння радянської дипломатії, угодою 1932 року. Угода 1932 р. стала основним документом, якого тувинська і радянська сторони намагалися дотримуватися при укладанні наступних угод з прикордонного розмежування на відповідних переговорах. Однак після низки дискусій в уряді МНР ця угода так і не була ратифікована, оскільки засвідчувала великі поступки, зроблені Туві. Монгольська сторона неодноразово порушувала питання про необхідність уточнення лінії кордону, вважаючи, що прикордонна комісія необгрунтовано передала Туві частину території, яка належить МНР, і що при проведенні кордону в 1932 році не були враховані історичні матеріали. Так, у квітні 1937 року монгольський уряд ставить перед урядами Туви та СРСР питання про перегляд угоди 1932 року і повернення МНР споконвічно монгольських земель, зокрема Соляної гори (тув. *Дус-Даг*). Монгольська сторона вказувала, що

¹ Деякі з цих документів, наскільки відомо автору, ще не були введені в науковий обіг.

угода 1932 року була несправедливою, нав'язаною Монголії під тиском СРСР. Проте радянська сторона вважала, що “угода вдало розмежувала інтереси сторін і Соляна гора монголам, по суті, не потрібна” [цит. за: История Монголии... 2007, 142]. Отже, прикордонний режим не дотримувався, монголи кочували на теренах, що відійшли до ТНР, і навпаки, відповідно між ними траплялися прикордонні інциденти, коли тувинці і монголи претендували на одні й ті ж самі ділянки землі. Питання визначення кордону з початку 1930-х рр. стало ключовим у відносинах між двома республіками і залишалось таким до входження Туви до складу СРСР у жовтні 1944 року.

1940-ві роки розпочалися певним потеплінням у двосторонніх відносинах: уряди МНР і ТНР дійшли у 1940 р. згоди про проведення нової лінії кордону на основі історичних матеріалів, підписавши 21 травня в Улан-Баторі відповідну угоду. На лінії кордону, встановленій у 1932 році, було вирішено твердо не наполягати [Архив внешней политики Российской Федерации (АВП РФ), ф. 06, оп. 3, п. 18, д. 228, л. 24]. Відомий російський дослідник С. Г. Лузянин стверджує, що ця угода була підписана під серйозним тиском монгольського прем'єра Х. Чойбалсана на тувинського посла в МНР Намсарая та інших тувинських представників [Лузянин 2003, 247]. Ще 28 лютого 1940 р. Х. Чойбалсан був нагороджений Орденом Республіки (ТНР)² за заслуги у справі зміцнення дружби між народами МНР і ТНР [Собрание архивных документов... 2014, 377].

Улітку 1940 р. була створена нова тувинсько-монгольська прикордонна комісія, яка в серпні виїхала на спільний кордон і працювала там протягом чотирьох місяців. При цьому тувинська делегація вбачала мету роботи комісії в уточненні лінії кордону, встановленого угодою 1932 року, а монгольська – в її перегляді, причому монголи пропонували не враховувати угоду 1932 р., керуючись винятково історичними фактами. Проте спільної думки ця комісія не дійшла, і її члени були відкликані [АВП РФ, ф. 06, оп. 3, п. 18, д. 228, л. 24]. Ця невдача, схоже, знову загострила

---

² Орден Республіки – найвища нагорода Тувинської Народної Республіки, запроваджена Указом Президії Малого Хуралу від 17 березня 1935 року.

відносини між двома народними республіками. 3 вересня 1940 р. з'явилася нота Х. Чойбалсана, адресована генсеку Тувинської народно-революційної партії С. Тока, про незгоду демаркації лінії кордону [Собрание архивных документов... 2014, 386].

Позиція монгольської сторони була викладена у розлогому листі Х. Чойбалсана від імені монгольського уряду³ наркому закордонних справ СРСР В. М. Молотову (від 14 травня 1941 р.)⁴. У цьому листі зазначалося: “Випадки захоплення пасовиськ з боку тувинських громадян, які все частішають, завдання шкоди в житті населення і т. п. несправедливості наполегливо вимагають, як ніколи, найшвидшого вирішення цього питання. З огляду на те, що Уряди обох республік не можуть дійти згоди в цьому питанні, Уряд Монгольської Народної Республіки просить Уряд Радянського Союзу взяти на себе роль арбітра і справедливо вирішити це питання. Справжні матеріали з питання про кордони між Монгольською Народною Республікою та Тувинською Народною Республікою зберігаються у нас в архівах, частина яких до цього були направлені у Повноважене Представництво МНР у СРСР, і до цього листа додаємо деякі додаткові матеріали” [АВП РФ, ф. 06, оп. 3, п. 18, д. 228, л. 26].

Далі йшов детальний перелік пунктів, через які мав, на думку монгольської сторони, пролягати кордон [див.: АВП РФ, ф. 06, оп. 3, п. 18, д. 228, л. 26–27]. Всі перераховані місцевості були взяті на основі наявних в уряді МНР історичних матеріалів, зокрема карти дербетських аймаків, складеної в 1890 році, і офіційних даних, складених у 1907 році, де перераховані 12 монгольських прикордонних караулів, вздовж лінії монгольсько-тувинського кордону (Хату-Улясугай, Чигерсугей, Урук-Нур, Ботогони-Холой, Боро-Чихиту, Хандагайту, Цацаргана, Оргиху-Булак, Алак-Обо, Самгалтай, Эрсун і Джинджилик) [АВП РФ, ф. 06, оп. 3, п. 18, д. 228, л. 28]. Чойбалсан додавав, що раніше в цих пунктах були прикордонні цагди (охорона) і досі там збереглися сліди

³ Х. Чойбалсан був не лише прем'єром, а й міністром закордонних справ МНР.

⁴ Цей лист 26 травня 1941 р. заступник голови ради міністрів МНР Ч. Суренжав вручив тимчасовому заступнику 3-го Далекосхідного відділу МЗС СРСР Г. П. Латишеву і попросив про зустріч із наркомом В. М. Молотовим стосовно питання про кордон між МНР і ТНР.

прикордонних знаків, наявність яких змішана монгольсько-тувинська прикордонна комісія зафіксувала у 1940 році у своїй постанові “шляхом власного огляду їх на місцевості до пункту Джинджилік” [АВП РФ, ф. 06, оп. 3, п. 18, д. 228, л. 28]. Визначаючи наведені вище дані єдино вірними, монгольський уряд вважав, що уточнення лінії кордону між двома республіками згідно з цими даними може стати найбільш справедливим, бо повернення громадянам прикордонних районів їхніх споконвічних пасовищних земель може запобігти будь-яким конфліктам між аратами прикордонних районів двох дружніх сусідніх республік. Наприкінці листа зазначалось: “Ця пропозиція Уряду Монгольської Народної Республіки є остаточною” [АВП РФ, ф. 06, оп. 3, п. 18, д. 228, л. 28]. Монгольський уряд просив остаточно вирішити питання про прикордонну лінію між МНР і ТНР на основі історичних матеріалів, оскільки “ми самі не маємо можливості це зробити, через розходження з Урядом Тувинської Народної Республіки, який, ігноруючи історичні дані, безпідставно претендує на встановлення нової лінії кордону по території нашої країни, шляхом передачі значної території МНР” [АВП РФ, ф. 06, оп. 3, п. 18, д. 228, л. 29].

31 травня 1941 р. в ході бесіди наркома закордонних справ СРСР В. Молотова із заступником голови ради міністрів МНР Ч. Суренжавом останній звернувся з проханням до радянської сторони допомогти у вирішенні питання про уточнення лінії кордону між МНР і ТНР. Суренжав сказав, що зараз немає чіткої межі, а тому мають місце часті непорозуміння між тувинцями і монголами, які претендують на одні й ті ж самі ділянки землі [Документи внешней политики... 1998, 711]. Вже протягом 30–40 років точаться суперечки про кордон між монголами і тувинцями, але досі МНР і ТНР не можуть домовитися, хоча і є дружніми між собою народно-революційними державами. У 1932 р. змішана монгольсько-тувинська прикордонна комісія провела певну роботу зі встановлення лінії кордону. Однак рішення цієї комісії не були затверджені монгольським урядом (рада міністрів затвердила рішення, але Малий Хурал не ратифікував їх, і монголи вважають, що ці рішення для них не обов’язкові). Суренжав повідомив, що на деяких ділянках немає узгодженої і добре позначеної лінії кордону, і там монгольське і тувинське населення

живе змішано. За останній час були випадки, коли тувинці просувалися на монгольську територію і займали монгольські пасовища [Документи внешней политики... 1998, 712]. Якщо ТНР звернеться до МНР з проханням поступитися частиною монгольської території з огляду на те, що ТНР не вистачає своїх пасовищ, то МНР погодиться це зробити, але після уточнення кордону. Уряд МНР вважає, що основним документом для уточнення кордону має стати угода від 21 травня 1940 року між Чойбалсаном і Намсарам. В. Молотов сказав, що він ознайомиться з наявними з цього питання матеріалами і картами. Потім питання буде обговорено в Колегії НКЗС і представлено на затвердження Раднаркому (РНК) СРСР. Рішення РНК СРСР буде повідомлено уряду МНР [Документи внешней политики... 1998, 712].

Радянська сторона, до якої МНР і ТНР неодноразово зверталися як до арбітра в 1940–1943 рр., спочатку пропонувала замість перегляду всієї лінії кордону, визначеної 1932 р., провести уточнення окремих спірних ділянок, а згодом – відкласти вирішення цього питання на післявоєнний час. Наприклад, у стислій довідці від 27 травня 1941 р. Далекосхідний відділ МЗС СРСР пропонував рекомендувати урядам МНР і ТНР уточнення спірних ділянок провести на основі лінії кордону, визначеного у 1932 р., і з врахуванням того – населення якої зі сторін постійно проживає чи кочує спірними теренами. Пропонувалось також створити нову Змішану монгольсько-тувинську прикордонну комісію, призначивши до неї трьох представників від НКЗС [АВП РФ, ф. 06, оп. 3, п. 18, д. 228, л. 24]. До останнього справа так і не дійшла.

Зокрема, 24 грудня 1942 р., під час візиту до Москви, тувинський прем'єр О. М. Чімба заявив, що наявна лінія кордону між МНР і ТНР “монголами не дотримується”. Так, наприклад, монголи заявляють, що Соляна гора належить їм, зазіхають не лише на Соляну гору, а й на інші тувинські прикордонні ділянки [АВП РФ, ф. 06, оп. 4, п. 23, д. 252, л. 24]. 29 грудня 1942 р. О. Чімба порушив у бесіді з В. Г. Деканозовим⁵ питання про монголо-тувинський кордон. На думку Чімби, непорозуміння на кордоні відбувається тому, що монгольський уряд відмовляється визнати

⁵ В. Г. Деканозов – заступник наркома закордонних справ СРСР (1939–1947). У його віданні були Іран, Туреччина, Афганістан, Монголія, Китай, Сінцзян і, схоже, Тува.

договір про кордон від 1932 р. і незаконно зазіхає на Соляну гору. Тувинський уряд просив НКЗС: а) порадити монгольському уряду дотримуватися угоди 1932 року до самого уточнення лінії кордону арбітром; б) проводити перевірку прикордонних конфліктів за участі представників монгольського та тувинського урядів [АВП РФ, ф. 06, оп. 4, п. 3, д. 30, л. 120]. “Радянські товариші” черговий раз порадили “обом сусіднім дружнім урядам” вжити всіх заходів задля припинення конфліктів між прикордонним монгольським та тувинським населенням. Під час перебування С. Токи в Москві, навесні 1943 р., його ознайомили з радянськими пропозиціями щодо “прикордонного питання” між МНР і ТНР, схваленими В. Молотовим. Після ознайомлення з ними Тока заявив, що він цілком підтримує пропозицію відкласти вирішення цього питання на післявоєнний час. Він погодився і з іншими позиціями, однак підкреслив, що т.зв. спірна територія, за угодою між МНР і ТНР, належить Туві. Далі Тока сказав, що всі ці пропозиції мають також виконуватися урядом Монголії, який не завжди рахується з тувинським урядом і навіть не відповідає на його ноти [АВП РФ, ф. 06, ф. 06, оп. 5, п. 31, д. 365, л. 3]. Тувинський генсек знову запропонував спільну перевірку прикордонних конфліктів за участі представників МНР і ТНР. Тока також висловив побажання, щоб ці пропозиції були сформульовані у вигляді документа і направлені монгольському та тувинському урядам. Деякі дослідники вважають, що прикордонні суперечки ТНР з МНР в умовах воєнного часу прискорили рішення Москви щодо входу Туви до складу СРСР [Лузянин 2003, 262–263].

Ось деякі приклади тодішніх відносин між двома народними республіками. У листопаді 1942 р. монгольські прикордонники затримали тувинського арата в районі Ерзін і протримали тиждень під арештом. На протест тувинського уряду відповіді від уряду МНР не надійшло [АВП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 31, д. 363, л. 3]. 27 квітня 1943 року О. Чімба ознайомив М. Суцєвського з нотою Чойбалсана. Монгольський уряд протестував проти того, що арати ТНР намагаються провести сівбу ярівих на спірних теренах хошунів Монгун-Тайга, Овюр, Ерзін⁶. Мовляв, нота Чойбалсана

---

⁶ 1941 р. у ТНР були утворені нові хошуни, зокрема Монгун-Тайгінський, Овюрський та Ерзінський.

викликала велике здивування в урядових колах Туви [АВП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 31, д. 363, л. 20]. Схоже, що надалі запал монгольсько-тувинської полеміки щодо кордону зменшується, що можна пов'язати з позитивним рішенням радянської сторони, прийнятим навесні 1943 р. щодо приєднання Туви до СРСР у перспективі. На думку авторки, Чойбалсан був проінформований про такий сценарій у січні-лютому 1943 р. під час зустрічей із В. Молотовим у Москві⁷.

Час від часу радянська сторона намагалась посилено залагодити непрості монгольсько-тувинські взаємини на кордоні. Так, напередодні входження Туви до складу СРСР 1-й заступник голови Президії Верховної Ради Російської РФСР І. О. Власов у своєму звіті⁸ зазначав, що посушливе літо цього року створило в Монголії вкрай несприятливі умови для майбутньої зимівлі худоби. У більшості аймаків, особливо в північно-східних, сіно не заготовлено і зимівля худоби відбуватиметься досить напружено. Зокрема Убусунурський аймак МНР, що межує з ТНР, абсолютно не має заготовленого сіна і не зможе забезпечити нормальну зимівлю двох мільйонів голів худоби. Тим часом хошуни ТНР, які межують із цим аймаком, мають у своєму розпорядженні великі площі пасовищ з добрими кормами і можуть без жодного збитку для власного стада надати в цьому році частину пасовищних угідь для зимівлі монгольської худоби. Отже, І. Власов пропонував, щоб уряд Монголії домовився з урядом ТНР про перегін на зимівлю певної кількості худоби до Туви [РГАСПИ, ф. 82, оп. 2, ед. хр. 1327, л. 30].

Після входження в жовтні 1944 року Туви до складу СРСР радянські прикордонні війська взяли під охорону кордон між СРСР і МНР у межах Тувинської автономної області (ТАО) вздовж зазначеної лінії 1932 року, у результаті чого спірні ділянки, на які претендували монголи, виявилися у радянських межах. Тоді ж

⁷ Дві таких зустрічі Чойбалсана з Молотовим (5 січня та 3 лютого 1943 р.), на відміну від інших, не записувались [АВП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 3, д. 29, л. 1, 32]. 18 березня 1943 р. відбулась зустріч В. Молотова з С. Тока, яка також не записувалась, і під час якої йшлося про умови приєднання ТНР до СРСР, що підтверджується іншими документами.

⁸ Звіт про участь радянської делегації у святкуванні 23-ї річниці тувинської революції (6.09.1944).

радянський уряд повідомив монгольському, що до уточнення лінії кордону монголам дозволяється проживати й кочувати на спірних територіях на тих же умовах, що й раніше [РГАСПИ, ф. 17, оп. 137, ед. хр. 144, л. 18]. 25 травня 1945 р. посол МНР у Москві Ж. Самбу в бесіді з помічником заст. 1-го Далекосхідного відділу НКЗС М. Ш. Бахітовим повідомив, що монгольський уряд передав радянському посланнику І. О. Іванову ноту з проханням прискорити створення змішаних радянсько-монгольських комісій задля уточнення лінії кордону між СРСР і МНР у межах Тувинської автономної області [Лузянин 2003, 249]. Від себе Самбу додав, що уточнення кордону бажано провести влітку поточного року. 2 липня 1945 р. аналогічна бесіда відбулася знову між М. Ш. Бахітовим із Самбу і секретарем ЦК МНРП Б. Ширендибом. Проте радянська сторона не поспішала з вирішенням цього питання [Лузянин 2003, 250].

20 квітня 1949 р. начальник прикордонних військ МВС СРСР М. П. Стаханов листом повідомив МВС СРСР, що в ТАО області відбувається закріплення земель за колгоспами і що закріплюються за колгоспами також землі, що розташовані на спірній території. У зв'язку з цим листом від 12 травня 1949 р. МЗС СРСР повідомило міністру сільського господарства І. О. Бенедиктову і в копії міністру внутрішніх справ СРСР С. Н. Круглову про недоцільність закріплення за колгоспами земель на спірній території, де монгольське населення кочує або займається посівами, до вирішення питання про уточнення кордону [РГАСПИ, ф. 17, оп. 137, ед. хр. 144, л. 19]. 6 серпня 1949 р. повідомлялось, що монголи з питань землекористування на спірних ділянках між СРСР і МНР (у межах ТАО) зі скаргами до МЗС СРСР не зверталися.

Кордон між СРСР і Монголією на тувинсько-монгольській ділянці залишався невизначеним, і в зв'язку зі зростанням населення в Туві та Монголії, розвитком народного господарства там все частіше виникали непорозуміння. Переговори навколо кордону відбулися в 1957–1958 рр. За мемуарами відомого радянського сходознавця і дипломата М. С. Капіци, радянська делегація постійно зазнавала тиску тувинської влади, апетити якої були великі [Капица 1996, 200]. Радянсько-монгольський кордон у межах тувинсько-монгольської ділянки був чітко визначений і демаркований

угодою від 26 березня 1958 р. М. С. Капица зауважував, що при складанні договору в 1958 році недостатньо були враховані потреби прикордонного населення Убсунурського аймака МНР у пасовищах [Капица 1996, 200]. Він визнавав, що стара лінія кордону на окремих ділянках відхиляється в бік монгольської території, і варто було б домовитися про усунення таких відхилень на кордоні шляхом рівноцінного обміну ділянками, якщо монгольська сторона знайде прийнятною таку форму рішення. “Читаць, мабуть, звернув увагу на те, що головною особливістю, основною метою такої тактичної лінії було прагнення підправити тувинсько-монгольську ділянку кордону і усунути все, що могло виглядати несправедливим, вздовж усього кордону”, – зауважував радянський дипломат [Капица 1996, 201]. Монгольська сторона знайшла доцільними міркування північного сусіда, делегації двох країн провели перевірку і уточнення кордону XVIII–XIX ст., і 19 жовтня 1976 року був підписаний новий договір про проходження кордону. За словами М. С. Капиці, при його прокладанні до Москви надходили скарги від місцевої радянської влади на те, що у них відбирається частина пасовищ, місць водопою. Центр відповідав: так треба, відбирається те, що нам не повинно належати, а якщо ви відчуваєте потребу в чомусь, домовляйтеся з монгольською владою про господарське використання якихось районів за плату [Капица 1996, 201].

Попри постійні прикордонні конфлікти і відсутність прогресу у переговорному процесі щодо лінії кордону у 1940-х рр., офіційні контакти між двома народними республіками тривали до самого входження Туви у склад СРСР. Так, в обох столицях працювали повпредства і повпреди, посадовці обох країн відвідували важливі політичні та урочисті заходи у сусідній республіці.

Тувинська делегація зустрічала монгольську у Москві разом із радянськими посадовцями (коли час перебування делегацій у радянській столиці збігався), ходила на тамтешні монгольські прийоми, зауважувала, наскільки поважним було те чи інше монгольське представництво на тувинських державних урочистостях, чи вчасно надходили вітальні телеграми з Улан-Батора, тощо. Водночас тувинська верхівка ревниво спостерігала і порівнювала ставлення радянських очільників до монгольської сторони і до себе.

Цікавою ілюстрацією до непростих взаємин між істеблiшментом ТНР і МНР є така історія, пов'язана з перебуванням тувинської делегації в Москві весною 1943 року. 1 березня 1943 р., після вечері в готелі “Метрополь” у номері, де зупинився Тока, відбулась бесіда, на якій були присутні сам С. Тока, тувинський посланник у СРСР О. Мандараа, поет С. Б. Пюрбю, радник ЦК ТНРП Я. К. Калиничев, радянський торгпред у Туві Бобков і радянський посланник у ТНР Г. С. Петров. Наприкінці бесіди С. Тока, “трохи захмелівши і перебуваючи у збудженому стані”, заявив, що він залишився незадоволений зустріччю на вокзалі тувинської делегації. Причому він зробив порівняння із зустріччю у Москві монголів. Монгольську делегацію зустрічали заступники наркомів. “Нас же не зустрів майже ніхто. Серед зустрічаючих не було жодного представника преси. До монгольської делегації було прикріплено кілька співробітників НКВС, а до нас прикріпили одного Белокурова, який працював у Туві”, – сказав С. Тока [АВП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 31, д. 366, л. 6]. З цього генсек зробив висновок, що на відміну від монголів, тувинській делегації приділялося недостатньо уваги, хоча з ТНР подарунків на фронт відправлено не набагато менше, ніж із МНР. Цим висловлюванням Тока неодноразово вторив тувинський посланник у СРСР О. Мандараа. На другий день Тока вже не висловлював незадоволення і натякав, що напередодні випили зайвого. Підполковник Хакімов, який супроводжував тувинську делегацію під час поїздки на фронт з 3 по 12 березня 1943 року за дорученням ГПУ РСЧА⁹, доповідав про таке. Провід делегації – секретар ЦК ТНРП С. Тока, міністр внутрішніх справ ТНР М. Ч. Товарищтай, посланник ТНР у СРСР О. Мандараа – висловлювали незадоволення прийомом, влаштованим їм у Москві. На думку керівництва делегації, офіційні особи, які виїхали зустрічати делегацію на вокзал, виявилися недостатньо поважними і, отже, не відповідають за своїми рангами високим гостям. «“Серед них генерал-полковник Городовиков, проте він не рахується, він мій старий знайомий”, – заявив Тока, ніби підбиваючи свою думку з цього приводу» [АВП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 31, д. 366, л. 22]. Після повернення до Туви,

---

⁹ ГПУ РСЧА – Головне Політичне управління Робітничо-селянської Червоної армії.

на засіданні Політбюро ЦК ТНРП, С. Тока відзначив дружній, теплий прийом делегації радянським урядом, у НКЗС і в ЦК ВКП(б). У зв'язку з цим він запропонував припинити будь-які розмови про те, що їх прийняли не так, як монгольську делегацію, тощо [АВП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 31, д. 363, л. 17].

Не покращували двосторонні взаємини і напружені особисті стосунки між монгольським прем'єром Х. Чойбалсаном і тувинським генсеком С. Токою. 28 березня 1940 р. дійшло навіть до особистої сварки навколо питання про кордон між очільниками обох республік, яка відбувалася на прийомі на честь тувинської делегації в Улан-Баторі, за участі радянських представників [див.: Лузянин 2003, 261–262]. Другий схожий випадок описують, спіраючись, наскільки можна судити, на спогади Ч. Суренжава. Мовляв, все відбулося після зустрічі Х. Чойбалсана з Оспан-батиром у лютому 1944 р.¹⁰ Після повернення до Улан-Батора маршал дізнався про прохання Туви про входження до складу СРСР¹¹, після чого він, знайшовши привід, запросив до монгольської столиці С. Току. На влаштованому на честь тувинського гостя прийомі Чойбалсан не вийшов йому назустріч, залишившись у себе в апартаментах, куди, врешті, і запросили Току [більше див.: Қабышұлы 2007, 264–265]. Після напруженої та лаконічної бесіди двох очільників прийом тувинського гостя продовжив Ч. Суренжав: “Від імені маршала вечерю С. Тоці давав я сам. Пізніше я поговорив із С. Токою, який сказав, що якби він не покарав би мене таким чином, то у нас обох в душі залишилася образа і який тоді він маршал. Я довго думав, і це обдумане і вимушене моє рішення, сказав С. Тока. Зворотного шляху стати монголами вже немає, думаю, ми не розчаруємося під проводом СРСР” [цит. за: Қабышұлы 2007, 265]. Слова дуже не характерні для Токи, такого, яким він постає в очах нащадків – одіозного та авторитарного

¹⁰ 4 березня 1944 р. в місцевості Алаг Толгой, на китайсько-монгольському кордоні Оспан-батир, казахський ватаг, загони якого з 1943 р. діяли на теренах Алтайського округу, отримав від монголів партію зброї та боеприпасів.

¹¹ Тут виникають питання, оскільки, як відомо, лише 26 червня 1944 року ЦК ТНРП та уряд ТНР у черговий раз надіслали звернення з питанням про приєднання до ЦК ВКП(б) на ім'я В. Молотова і секретаря ЦК ВКП(б) Г. Малюкова.

керманича, людини доволі цільної у своїй відверто прорадянській позиції.

Водночас сама ситуація, в якій Чойбалсана розгнівило звернення тувинської еліти до СРСР виглядає вірогідною, беручи до уваги світоглядні засади монгольського прем'єра. Сильна та жорстока особистість, яка користувалась підтримкою з боку особисто Й. Сталіна, фактично останній представник т. зв. національних демократів у монгольській політичній еліті, який залишився живим на початку 1940-х рр. і все ще мріяв про Велику Монголію, болісно переживав зростаюче відмежування Туви. Тому слова деяких дослідників про те, що керівництво Монголії завжди вважало Току зрадником Батьківщини і звинувачувало у відриві Туви від Монголії [див.: Қабышұлы 2007, 264] могли бути небезпідставні. Якщо Тока, ймовірно, міг знайти точки дотику з колишнім керівництвом МНР, таким як монгольські ліві (1928–1932)¹², то між ним і Чойбалсаном було, насправді, небагато спільного. Так, вони обидва мали рішучу підтримку радянських можновладців (завдяки чому і пережили скрутні часи і очолили свої країни), ім'я обох залишилося пов'язаним із трагічними сторінками в історії їхніх народів, насамперед, політичними репресіями. Проте Х. Чойбалсан, на відміну від С. Токи, був амбітним гравцем і сподівався виграти набагато більше під час геополітичних зрушень, спричинених Другою світовою війною, – об'єднану Монголію (хоч і без Туви, проте з іншими монгольськими землями) [більше див.: Отрошенко 2010].

Радянські дипломати усвідомлювали непрості стосунки між істеблшментом обох республік і намагались це врахувати в повсякденній дипломатичній практиці. Наприклад, 4 лютого 1943 року тувинські посадовці написали листа Й. Сталіну, в якому розповідали про допомогу ТНР Червоній Армії [АВП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 31, д. 366, л. 3]. 6 березня 1943 року Г. Латишев писав В. Деканозову, що, як видно з висловлювань Тока і Мандараа, вони хочуть, щоб цей лист на ім'я Сталіна, як і відповідь на нього, були оприлюднені у пресі. Сам Латишев вважав, що робити цього не варто. Так, 27 лютого 1943 р. у зв'язку з 25-ю річницею

---

¹² У. Бадрах і Л. Лааган (обидва – західні монголи), незадоволені “халхаським домінуванням” у МНР, пропонували, щоб Західна Монголія і Тува разом приєдналися до Радянського Союзу [Atwood 2004, 515].

Червоної Армії вже був опублікований лист тувинського уряду Сталіну, де йшлося й про допомогу, що надає тувинський народ фронту. Сталін висловив тувинському уряду вдячність за вітання. Така ж відповідь була дана і монголам, хоча останні детально говорили у своєму листі про подарунки фронту. “Давати тувинцям ще раз відповідь і до того ж таку, якої монголи не отримували, на мою думку, не варто, тим більше, що про подарунки, які привозять тувинці, зазвичай відзначається у нашій пресі”, – писав Г. Латишев [АВП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 31, д. 366, л. 1]. Попри таку пораду, 8 березня 1943 року вищезгаданий лист таки був опублікований, потім опублікували відповідь самого Сталіна.

Факти переселень тувинців до МНР почастишали під час Другої світової війни та опісля неї внаслідок погіршення економічної ситуації в республіці та добробуту громадян, входження Туви до складу СРСР, встановлення суворішого прикордонного режиму та подальшої трансформації тувинського традиційного господарства під радянські стандарти. Загальну кількість тодішніх переселенців із Туви до МНР визначити складно, оскільки тувинці мешкали на теренах Північної Монголії і до 1940-х рр. Багато хто з тувинців, переселившись до сусідньої країни, став приховувати своє походження, називаючись монголом. За переписом 1947 року в МНР нараховувалося 16 000 тувинців [Rupen 1966, 67].

Водночас у 1940-х рр. тривало масове примусове переселення частини соянів, киргисів і чооду, з прикордонних монгольських теренів (вони мешкали навколо хребта Хан-Когей) до Тувинської АО (Тес-Хемський та Ерзінський кожууни). Процес цей почався ще після укладення договору 1932 р. [Чооду 2011]. Натомість, західні та японські дослідники, пов’язуючи початок цього процесу з офіційним встановленням монгольсько-тувинського кордону в 1926/27 рр., наголошують, що ці переселення тривали з 1927 до 1951 (1956) року [див., зокрема: Wheeler 2000, 40–41; Kristensen 2015, 13]. Проте впродовж кількох років після кожного виселення багато тувинців-оленьярів поверталися до МНР, і їх знову виселяли.

Спільне кочування тувинців і монголів тривало майже до кінця 1950-х рр. [Донгак 2018], що, напевно, пов’язано з угодою 1958 року, визначенням та демаркацією кордону. Після входження Туви до складу СРСР активні контакти між південними тувинцями та

монголами прикордонних аймаків Монголії стихають і поступово поновлюються вже після розпаду СРСР.

Висновки

Питання визначення кордону, яке з початку 1930-х рр. було ключовим у відносинах між двома республіками, залишилось таким до входження Туви до складу СРСР. Прикордонний режим не дотримувався, монголи кочували на теренах, що відійшли за угодою 1932 р. до ТНР, і навпаки, відповідно між ними траплялися прикордонні інциденти, коли тувинці і монголи претендували на одні й ті ж самі ділянки землі. Монгольський уряд наполягав на уточненні лінії кордону згідно з історичними даними, наполягаючи, що повернення громадянам прикордонних районів їхніх споконвічних пасовищних земель може запобігти конфліктам між аратами прикордонних районів з обох боків. ТНР, навпаки, угода 1932 року цілком влаштовувала. Радянська сторона, до якої Монголія і Тува неодноразово зверталися як до арбітра в 1941–1943 рр., пропонувала замість перегляду всієї лінії кордону, провести уточнення окремих спірних ділянок. З середини 1943 р. монгольсько-тувинська полеміка щодо кордону поступово втрачає свою гостроту, що можна пов'язати з позитивним рішенням радянської сторони, прийнятим навесні 1943 р., щодо приєднання Туви до СРСР у перспективі (про що, зокрема, був обізнаний Х. Чойбалсан).

Попри постійні прикордонні конфлікти і відсутність прогресу у переговорному процесі щодо лінії кордону у 1940-х рр., офіційні контакти між двома народними республіками тривали до самого входження Туви у склад СРСР. Водночас тувинська верхівка ревно спостерігала і порівнювала ставлення радянських очільників до монгольської сторони і до себе. Не покращували двосторонні взаємини і напружені особисті стосунки між монгольським прем'єром Х. Чойбалсаном і тувинським генсеком С. Токою. Ускладнювало двосторонні відносини переселення частини південних тувинців на монгольські терени, що розпочалося ще у 1930-ті роки як реакція на зростаючий радянський вплив і тиск на Туву. Радянські дипломати усвідомлювали непрості стосунки між істеблішментом обох республік і намагались це врахувати в повсякденній дипломатичній практиці.

ЛИТЕРАТУРА

Архив внешней политики Российской Федерации (АВП РФ), ф. 06 “Секретариат В. М. Молотова”, оп. 3 “Авто”, литера “Авто”, п. 18, д. 228 // **СССР и союзники. Документы Архива МИД России о внешней политике и дипломатии ведущих держав антигитлеровской коалиции.** URL: <http://agk.mid.ru/> (дата звернення: 25.05.2019).

АВП РФ, ф. 06 “Секретариат В. М. Молотова”, оп. 4, п. 3, д. 30; п. 23, д. 252 // **СССР и союзники. Документы Архива МИД России о внешней политике и дипломатии ведущих держав антигитлеровской коалиции.** URL: <http://agk.mid.ru/> (дата звернення: 25.05.2019).

АВП РФ, ф. 06 “Секретариат В. М. Молотова”, ф. 06, оп. 5, п. 3, д. 29; п. 31, д. 363, 365–366 // **СССР и союзники. Документы Архива МИД России о внешней политике и дипломатии ведущих держав антигитлеровской коалиции.** URL: <http://agk.mid.ru/> (дата звернення: 25.05.2019).

Документы внешней политики. 1940 – 22 июня 1941 г. Т. XXIII. Кн. 2 (2): 2 марта 1941 – 22 июня 1941. Москва, 1998.

Донгак А. С. Топонимические предания и легенды Юго-Восточной Тувы [Электронный ресурс] // **Новые исследования Тувы, 2018, № 3.** URL: <https://nit.tuva.asia/nit/article/view/793> (дата звернення: 20.03.2019).

История Монголии. XX век. Москва, 2007.

Капица М. С. **На разных параллелях. Записки дипломата.** Москва, 1996.

Қабышұлы И. **Тұран әлемі. Түркі-моңғол халықтарының тарихы.** Алматы, 2007.

Лузянин С. Г. **Россия – Монголия – Китай в первой половине XX века. Политические взаимоотношения в 1911–1946 гг.** Москва, 2003.

Отроценко І. В. “...Він живе цією ідеєю”: панмонгольський вектор Х. Чойбалсана // **Східний світ, 2010, № 3.**

Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). Ф. 17, оп. 137, ед. хр. 144; ф. 82, оп. 2, ед. хр. 1327.

Собрание архивных документов по истории Тувы: в 4-х т. Т. III. 1921–1944 гг. Улан-Батор; Кызыл, 2014.

Чооду К.-К. К. Черный орел Эзир-Кара // **Центр Азии**, 2011, № 10 (19 марта).

Atwood Christopher Pratt. Encyclopedia of Mongolia and the Mongol empire. New York, 2004.

Kristensen B. M. Returning to the Forest: Shamanism, Landscape and History among the Duha of Northern Mongolia. København Universitet, Det Humanistiske Fakultet, København, 2015.

Rupen Robert A. The Mongolian People's Republic. Stanford, 1966.

Wheeler Alan A. Lords of The Mongolian Taiga: An Ethnohistory of the Duha Reindeer Herders. A thesis submitted to the faculty of the University Graduate School in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts in the Department of Central Eurasian Studies, Indiana University. Bloomington, 2000.

REFERENCES

“Arkhib vneshney politiki Rossiyskoy Federatsii, Fund 06 ‘Sekretariat V. M. Molotova’, Inventory 3 ‘Avto’, Litera ‘Avto’, Folder 18, File 228”, in *SSSR i soyuzniki. Dokumenty Arkhiva MID Rossii o vneshney politike i diplomatii vedushchikh derzhav antigitlerovskoy koalitsii*, available at: <http://agk.mid.ru/> (accessed May 25, 2019).

“Arkhib vneshney politiki Rossiyskoy Federatsii, Fund 06 ‘Sekretariat V. M. Molotova’, Inventory 4, Folder 3, File 30”, in *SSSR i soyuzniki. Dokumenty Arkhiva MID Rossii o vneshney politike i diplomatii vedushchikh derzhav antigitlerovskoy koalitsii*, available at: <http://agk.mid.ru/> (accessed May 25, 2019).

“Arkhib vneshney politiki Rossiyskoy Federatsii, Fund 06 ‘Sekretariat V. M. Molotova’, Inventory 5, Folder 3, File 29; Folder 31, Files 363–366”, in *SSSR i soyuzniki. Dokumenty Arkhiva MID Rossii o vneshney politike i diplomatii vedushchikh derzhav antigitlerovskoy koalitsii*, available at: <http://agk.mid.ru/> (accessed May 25, 2019).

Dokumenty vneshney politiki. 1940 – 22 iyunya 1941 g. (1998), Vol. XXIII, Book 2 (2): 2 marta 1941 – 22 iyunya 1941, Moscow. (In Russian).

Dongak A. S. (2018), “Toponimicheskiye predaniya i legendy Yugo-Vostochnoy Tuvy”, *The New Research of Tuva*, No. 3 [on-line], available at: <https://nit.tuva.asia/nit/article/view/793> (accessed March 20, 2019). (In Russian).

Istoriya Mongolii. XX vek (2007), IV RAN, Moscow. (In Russian).

Kapitsa M. S. (1996), *Na raznykh parallelyakh. Zapiski diplomata*, Kniga i biznes, Moscow. (In Russian).

Qabys'uly I'. (2007), *Turan a'lemi. Tu'rki-mon'g'ol halyqtarynyn' tari'hy*, Sanat, Almaty. (In Kazakh).

Luzyanin S. G. (2003), *Rossiya – Mongoliya – Kitay v pervoy polovine XX veka. Politicheskiye vzaimootnosheniya v 1911–1946 gg.*, Ogni, Moscow. (In Russian).

Otroshchenko I. V. (2010), “‘...Vin zhyve tsiyeyu ideyeyu’: panmonhol's'kyy vektor Kh. Choybalsana”, *Shidnij svit*, No. 3, pp. 81–91. (In Ukrainian).

Rossiyskiy gosudarstvennyy arkhiv sotsial'no-politicheskoy istorii (RGASPI) [The Russian State Archive of Socio-Political History], Fund 17, Inventory 137, File 144; Fund 82, Inventory 2, File 1327.

Sobraniye arkhivnykh dokumentov po istorii Tuvy: In 4 vols., Vol. III: 1921–1944 gg. (2014), ADMON PRINT, Ulan-Bator and Kyzyl. (In Mongolian, Tuvian, Russian).

Choodu K.-K. K. (2011), “Chernyi orel Ezir-Kara”, *Tsentr Azii*, No. 10 (March 19). (In Russian).

Atwood Christopher Pratt (2004), *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol empire*, Facts on File, New York.

Kristensen B. M. (2015), *Returning to the Forest: Shamanism, Landscape and History among the Duha of Northern Mongolia*, Københavns Universitet, Det Humanistiske Fakultet, København.

Rupen Robert A. (1966), *The Mongolian People's Republic*, Hoover Institution on War, Revolution, and Peace, Stanford University, Stanford.

Wheeler Alan A. (2000), *Lords of The Mongolian Taiga: An Ethnohistory of the Duha Reindeer Herders*, A thesis submitted to the faculty of the University Graduate School in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts in the Department of Central Eurasian Studies, Indiana University, Bloomington.

I. B. Отрощенко

**У ПОШУКАХ ПОРОЗУМІННЯ:
МОНГОЛЬСЬКО-ТУВИНСЬКІ ВЗАЄМИНИ
У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1940-х рр.**

У статті на основі неопублікованих документів з Архіву зовнішньої політики Російської Федерації досліджуються взаємовідносини між

Монгольською Народною Республікою та Тувинською Народною Республікою напередодні приєднання останньої до Радянського Союзу. Наголошується, що питання визначення спільного кордону залишалось ключовим у відносинах між двома республіками до самого входження Туви до складу СРСР. Монгольський уряд наполягав на уточненні лінії кордону згідно з історичними даними, наполягаючи, що повернення громадянам прикордонних районів їхніх споконвічних пасовищних земель може запобігти конфліктам між аратами прикордонних районів з обох боків. ТНР, навпаки, прийнята раніше і вигідна для неї угода 1932 року цілком влаштувала. Радянська сторона, до якої Монголія і Тува неодноразово зверталися як до арбітра в 1940–1943 рр., пропонувала замість перегляду всієї лінії кордону, провести уточнення окремих спірних ділянок. З середини 1943 р. монгольсько-тувинська полеміка щодо кордону, як здається, переходить у неофіційне русло, що можна пов'язати з позитивним рішенням радянської сторони, прийнятим навесні 1943 р., щодо приєднання Туви до СРСР у перспективі.

Попри постійні прикордонні конфлікти у 1940-х рр. і відсутність прогресу у переговорному процесі щодо лінії кордону, офіційні контакти між двома народними республіками тривали до самого входження Туви до складу СРСР. Проте двосторонні відносини також ускладнювало переселення частини тувинців із південних хошунів Туви на монгольські терени, що розпочалося ще у 1930-ті роки як реакція на репресивну державну політику. Водночас у 1940-х рр. тривало масове примусове переселення до Туви частини тувинців із прикордонних монгольських теренів. Радянські дипломати усвідомлювали непрості стосунки між істеблiшментом обох республік і намагались це врахувати в повсякденній дипломатичній практиці.

Ключові слова: державний кордон, міжнародні відносини, монголі, Монгольська Народна Республіка, С. К. Тока, СРСР, Тувинська Народна Республіка, тувинці, Х. Чойбалсан

И. В. Отроценко

**В ПОИСКАХ ВЗАИМОПОНИМАНИЯ:
МОНГОЛЬСКО-ТУВИНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ
В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ 1940-х гг.**

В статье на основе неопубликованных документов исследуются взаимоотношения между Монгольской Народной Республикой и Тувинской Народной Республикой (ТНР) накануне присоединения последней к Советскому Союзу. Подчеркивается, что вопрос определения границы оставался ключевым в отношениях между двумя республиками вплоть до вхождения Тувы в состав СССР. Монгольское правительство

настаивало на уточнении линии границы согласно историческим данным, указывая, что возвращение гражданам приграничных районов их исконных пастбищных земель может предотвратить конфликты между аратами приграничных районов с обеих сторон. ТНР, напротив, принятое ранее и выгодное для нее соглашение 1932 года вполне устраивало. Советский Союз, к которому Монголия и Тува неоднократно обращались как к арбитру в 1941–1943 гг., предлагал вместо пересмотра всей линии границы, провести уточнение отдельных спорных участков. С середины 1943 г. монгольско-тувинская полемика о границе, как кажется, переходит в неофициальное русло, что можно объяснить положительным решением советской стороны, принятым весной 1943 г., о присоединении Тувы к СССР в перспективе.

Несмотря на постоянные пограничные конфликты в 1940-х гг. и отсутствие прогресса в переговорном процессе о линии границы, официальные контакты между МНР и ТНР продолжались до присоединения Тувы к СССР. Но двусторонние отношения осложняло также переселение части тувинцев из южных хошунов Тувы на монгольскую территорию, начавшееся еще в 1930-е годы как реакция на репрессивную государственную политику. В то же время в 1940-х гг. продолжалось массовое принудительное переселение в Туву части тувинцев из приграничных к ней монгольских районов. Советские дипломаты понимали непростые отношения между истеблишментом обеих республик и пытались это учитывать в повседневной дипломатической практике.

Ключевые слова: международные отношения, Монгольская Народная Республика, монголы, Тувинская Народная Республика, тувинцы, С. К. Тока, СССР, Х. Чойбалсан

Стаття надійшла до редакції 18.11.2019